

תוכן העניינים

13	פתח דבר
15	מבוא
21	פרק א – מקומו של הכוהן בפרשת ערכין – מגמות שונות בספרות התנאית
21	1. פתיחה
22	2. דיני ערכין במקרא – תפקידו המרכזי של הכוהן
23	3. צמצום תפקידו של הכוהן בספרות התנאית
31	4. מדרש הספרא – מגמה נגדית: העצמת תפקידו של הכוהן
34	5. סיכום
35	פרק ב – 'ערכין', 'נדרים', ו'דמים' במשנה ערכין ובספרות התנאית
35	1. פתיחה
37	2. זמן עריכתה של משנה ערכין א, א
40	3. 'נדרים' ו'ערכין' בספרות התנאית
42	4. 'נדר' במשנה ערכין
44	5. 'נדרים' או 'דמים' – משנה מול תוספתא
46	6. סיכום
47	פרק ג – נוסחת הריבוי 'הכל... כהנים לויים וישראל...' ומעמדם של פסולי קהל ובעלי מום בקומראן ובספרות התנאית
47	1. פתיחה
49	2. פסולי קהל – בין קומראן לספרות התנאית
52	3. 'כהנים, לויים וישראלים' במשנה ובמדרשי ההלכה
54	4. בין המשנה לתוספתא
56	5. בעלי מום – בין כתבי קומראן לספרות התנאית
67	6. סיכום

70	פרק ד – נוכרים בדיני ערכין (א, ב)
70	1. פתיחה
70	2. נימוקיהם של התנאים בספרא
72	3. 'זה וזה מודים שגודרים ונידרים'
73	4. גדרים ונדבות מנוכרים
78	5. סיכום
78	6. נספח: בין תרומה למקדש לתרומה לבית הכנסת
81	פרק ה – ממתי נחשב העובר כיצור נפרד מאימו? עיון נוסף במקורות התנאיים
81	1. פתיחה
82	2. משנה ערכין א, ד
84	3. משנה אהלות פרק ז, ד
85	4. משנה אהלות ז, ו
87	5. משנה אהלות ז, ה
88	6. סיכום
89	פרק ו – רשימת 'אין פחות... ואין יתר' בפרק ב
89	1. פתיחה
90	2. בין המשנה לתוספתא
92	3. סדר ומבנה ברשימה שבמשנה
95	4. הרשימה המקבילה בתוספתא
98	5. סיכום
99	פרק ז – דין 'הישג ידי' בערכין ובקורבנות (פרק ד)
99	1. פתיחה
100	2. עני שהעריך את העשיר
103	3. עני והעשיר
106	4. בין המשנה לתוספתא
107	5. 'מוטב שיביא ערך עני עכשיו' (תוספתא ב, טז-יט)
108	6. סיכום
110	פרק ח – 'דמי ידי עלי' ו'ערך ידי עלי' (ה, ב-ג)
110	1. פתיחה
110	2. הקשיים בניסוח המשנה
112	3. משנה ראשונה ומשנה אחרונה

114	4. בין 'ערך ידי עלי' לבין 'חצי ערכי עלי'
116	5. סיכום
117	פרק ט – 'נדר' ו'נדבה' בספרות התנאית ושאלת נוסח המשנה (ערכין ה, ה)
117	1. פתיחה
118	2. ספרות תנאית
123	3. משנת ארץ ישראל ומשנת בבל (ערכין ה, ב)
125	4. סיכום
	פרק י – 'כופין אותו עד שיאמר רוצה אני' (ערכין ה, ו) – משנה ראשונה ומשנה אחרונה
126	1. פתיחה
126	2. כפייה של הבאת קורבנות במקורות התנאיים
129	3. 'כופין אותו עד שיאמר רוצה אני'
130	4. דרשת הספרא ויחסה למשנה
131	5. בין חטאות ואשמות לבין עולות ושלמים
145	6. סיכום
147	פרק יא – מיקומו וסדרו של הפרק השישי במסכת ערכין
147	1. פתיחה
147	2. מיקומו של הפרק השישי
149	3. סדר ומבנה בפרק השישי
155	4. סיכום
	פרק יב – משמעות הביטוי 'שעת היובל' במשנה ערכין ושאלת היכולת להקדיש שדה אחוזה ביובל
156	1. פתיחה
157	2. משנה ז, ב
159	3. משנה ח, א
161	4. משנה ט, א
163	5. 'שעת היובל' או 'שנת היובל' במשנה ז, ב
165	6. שאלת היכולת להקדיש בשנת היובל
166	7. סיכום

168	פרק יג – שדה אחוזה לכוהנים (ז, ג-ה)
168	1. פתיחה
168	2. נוסח משנה ערכין ז, ג
172	3. מחלוקת התנאים במשנה ה
176	4. סיכום
	פרק יד – 'ואם החרים את כולן אינן מוחרמין' (ח, ד) – לגלגולה של שיטת רבי אלעזר במשנה, בתוספתא ובספרא
178	1. פתיחה
179	2. החרמת כל הנכסים והחרמת סוג אחד של הנכסים
181	3. האם על פי רבי אלעזר גם בדיעבד החרם אינו תופס?
183	4. פשר השינוי
185	5. סיכום
187	פרק טו – חרמים לכוהנים וחרמים לבדק הבית (ח, ו)
187	1. פתיחה
188	2. המחלוקת במשנה ערכין ובמקבילה בתוספתא
190	3. דרשת הספרא
190	4. ספרי במדבר – רבי יוסי הגלילי
193	5. חרמים לשמיים – תולדות ההלכה
197	6. סיכום
198	פרק טז – חומסי חמס (תוספתא ב, י)
198	1. פתיחה
199	2. בין המשנה לתוספתא – חומסי חמס
200	3. נספח: בין התוספתא בערכין ב, י-יא לדברי הרמב"ם בסוף הלכות מעילה
	פרק יז – כלי המקדש מימי משה (תוספתא ערכין ב, ד-ו) – להשתלשלותה של מסורת בספרות התלמודית
203	1. פתיחה
205	2. הברייתא שבתוספתא ומגמתה
209	3. ארוכה/ארוחה
210	4. השוואה מקיפה בין המקבילות
220	5. סיכום

223	פרק יח – לא תאחר לשלמו (תוספתא ערכין ג, יז)
223	1. פתיחה
224	2. מקורות תנאיים
238	עיונים משלימים
238	פרק יט – 'הכל לאתויי מאי' – סוגיית הפתיחה לבבלי ערכין (ב ע"א-ג ע"ב)
238	1. פתיחה
239	2. סדר ומבנה בסוגיה
249	3. סיכום
251	פרק כ – 'עיקר שירה בפה' (בבלי ערכין יא ע"א) – הכלל ויישומו במשנה ההלכתית וההגותית של הרמב"ם
251	1. פתיחה
252	2. מצוות תקיעה בחצוצרות
258	3. חזוק התודעה באמצעות דיבור
262	4. תפקיד השפה בפילוסופיה של הרמב"ם
264	5. סיכום
266	סיכום ומסקנות
266	1. זמנה של משנת ערכין
268	2. בין ערכין לסוגי הקדשות אחרים
269	3. מקומם של הכוהנים בדיני ערכים וחרמות
269	4. עריכת המקורות והתאמתם למשנת ערכין
270	ביבליוגרפיה
289	מפתח מקורות

מבוא

פרק כז בספר ויקרא, החותם את הספר,¹ עוסק ברובו בצורות שונות של הקדשת ממון ורכוש למקדש. בפסוקים א-כה עוסק הכתוב בדינים אלו על פי תתי-הנושאים האלה: הקדש אדם שמומר מראש לערך ממוני (א-ח),² הקדש בהמה (ט-יג), הקדש בית (יד-טו) ולבסוף הקדש שדות (טז-כד).³ פסוק כה הוא פסוק סיכום של חלקים אלו והוא קובע את משקל המטבע (שקל) שעל פיו מחשבים את הסכום שאותו האדם צריך לשלם. לאחר מכן עוסקת התורה בדיני בכור בהמה (כו-כז), דיני חרמים (כח-כט), דיני מעשר הארץ (ל-לא) ומעשר בהמה (לב-לג).

משנה ערכין,⁴ המסכת החמישית בסדר קדשים, עוקבת אחר מרבית החלקים בפרשה המקראית. חמשת הפרקים הראשונים מיוחדים לדיני ערכי אדם (א-ה). פרק ו עוסק בדינים הקשורים לגביית ממון להקדש. פרק ז ומחצית מפרק ח (עד משנה ג) עוסקים בדיני הקדשת שדה אחוזה ושדה מקנה, ובמחצית השנייה של פרק ח (ד-ז) מובאים דיני חרמים. פרק ט, החותם את המסכת, עוסק בדיני מכירת בתי ערי חומה ובתי חצרים, על רקע הפסוקים בויקרא כה, העוסקים אף הם בגאולת הקרקע.

אף על פי שהמושג 'ערך' נזכר לאורך כל הפרשייה המקראית בויקרא כז, א-כה, ניכר

- 1 על אופיו של פרק זה הנראה כנספח לספר ויקרא שחתימתו הטבעית היא בסוף הפרק הקודם (כו, מו), ראו לוין, ויקרא, עמ' 19; מילגרום, ויקרא, עמ' 2041-2042. אבל ראו את הצעתו של ונהם, ויקרא, עמ' 336.
- 2 על האפשרות שהשימוש בפועל הנדיר 'פליא' הוא שריד לחוק הקובע שנדר איש מתקיים על ידי קורבן אדם או על ידי הקדשתו לעבודה במשכן, ראו מילגרום, ויקרא, עמ' 2369.
- 3 מבחינת חלוקת הפרק ליחידות, מעיר מילגרום, ויקרא, עמ' 2367, כי כל יחידה נפתחת במילה 'איש' או 'אך'. לכן הוא מצרף את נדרי בהמה יחד עם נדרי אדם. לוין, ויקרא, עמ' 192, העלה הצעת חלוקה אחרת: הקדש אדם (א-ח); הקדש בהמה (ט-יג); הקדש שדות ובתים (יד-כה).
- 4 במשנה כת"י קאופמן וכת"י פארמה מכונה המסכת 'ערכים', וכתוב זה נשמר גם בהמשך המסכת. בתוספתא כת"י וינה, לעומת זאת, שמה של המסכת הוא 'ערכין'. בספרא כת"י וטיקן 66 מובאות שתי הצורות. כך, לדוגמה, בשמיני פרשה א, א נכתב 'ערכים' אבל בדבורא דחובה פרשה י, יט נכתב 'ערכין'. על חילופי מ"ם ונו"ן בספרות התנאים נכתב רבות. ראו לדוגמה מחקרו של נאה, שתי סוגיות, העוסק בעיקר בכת"י קאופמן של המשנה בהשוואה לכת"י וטיקן 66 של הספרא ובהשוואה לכת"י וינה של התוספתא.

כי לעומת ערכי אדם, ששם מגדירה התורה את הפעולה 'נדר' ו'ערך', בנוגע לבית ולשדה התורה נוקטת את הביטוי 'כי יקדיש'. בהתאמה, גם במשנה ערכין הפועל להקדיש נזכר בעיקר כשמדובר בהקדשת שדה אחוזה.⁵ לעומת זאת, במשניות העוסקות ב'ערכי אדם' הפועל הוא להעריך או לנדור. למעשה, בספרות התנאית בכללה מצאנו פעמים רבות⁶ אזכור של שלושה סוגי הקדשות: ערכין, חרמים והקדשות, מושג שכולל ככל הנראה כל סוג של הקדשת ממון לבדק הבית שאינו ערך אדם או חרם, כולל הקדש בהמה ושדות.⁷ גם במסכת ערכין עצמה מצאנו חלוקה, אומנם מעט אחרת, בין נדרים, לערכין ולהקדשות.⁸ נמצא שמסכת ערכין עוסקת למעשה באופנים שונים של הקדשת ממון למקדש: הן 'ערכין', שהן בעיקר 'ערכי אדם', הן 'הקדשות' והן 'חרמים'.⁹ שמה של המסכת נגזר אפוא מן העיסוק הנרחב בתופעה הראשונה דווקא בפרקים א-ה.¹⁰

מחקר זה על מסכת ערכין במשנה ובתוספתא מתמקד הן בתולדות ההלכה והן, ואף בעיקר, בתולדות ספרות ההלכה ועיצובה בספרות התנאית. אשר לתולדות ההלכה, הפרשה נדונה, כאמור, בהרחבה במקרא, וגם התנאים הרבו לעסוק בדיני ערכין והקדשות במשנה, בתוספתא ובספרא.¹¹ לעומת זאת, מן הספרות בימי בית שני יש בידינו רק אזכורים הלכתיים מעטים של דיני ערכין. בספרות כת קומראן לא מצאנו שרידים של ממש העוסקים ישירות בפרשה זו. פילון סיכם את הפרשה בספרו 'על החוקים לפרטיהם' ב,¹² והדגיש בעיקר את ערך השוויון העולה מפסוקים אלו.¹³ בולטת בדבריו התעלמות מדין 'הישג יד' למעריך שאינו יכול

- 5 ראו משנה ערכין ג, ב; ו, ה; ז, א; ז, ה.
- 6 ראו לדוגמה משנה סנהדרין א, ג; תוספתא חגיגה א, ט (מהד' ליברמן, עמ' 379); תוספתא שקלים ב, טו (שם, עמ' 211). וראו את המקורות שציינתי להלן, עמ' 40.
- 7 כך גם פירשה הסוגיה בבבלי סנהדרין יד ע"ב את המושג 'הקדשות' המובא במשנה סנהדרין א, ה לצד 'ערכין המטלטלים'. הסוגיה שם מעירה כי בפרשת פדיון בהמה בויקרא כז, ט-יג, נזכר הכוהן שלוש פעמים, ומכאן יש ללמוד כי 'ההקדשות בשלושה'. ההנחה היא אפוא שדיני הקדשת בהמות ופדיון בהמות בויקרא כז קרויים בלשון המשנה 'הקדשות'.
- 8 משנה א, ג 'נודר ומעריך ומקדיש'. וראו עוד מה שכתבנו בנידון להלן, עמ' 42.
- 9 כך גם הגדיר אלבק, משנה, קדשים, עמ' 193, את החלקים השונים של המסכת. הוא עומד על כך כי כשנזכר 'ערך' סתם, הכוונה לאדם המעריך את עצמו וכתב כי 'להלכות ערכים צורפו דיני הקדש נכסים, ובייחוד דיני שדה אחוזה ומקנה וחרמים'. על תפקידו של הפרק השישי, כחוצץ בין דיני 'ערכי אדם' לשאר דיני הקדשות, ראו להלן, עמ' 147 ואילך.
- 10 נראה שהרמב"ם קרא את הדברים אחרת. הן בספר המצוות (קיד-קייז) והן במשנה תורה, בהקדמה להלכות ערכין וחרמין, הוא מכנה את כל התופעות המוזכרות בויקרא כז, א-כה 'ערכים': 'ערכי אדם', 'ערכי בהמה', 'ערכי שדה'. זו גם הסיבה שהשם שהוא שהעניק לקובץ ההלכות, שונה אומנם מן המשנה, אך כולל רק 'ערכין וחרמין' ולא 'הקדשות'. אולם כל הדברים הללו אמורים רק מן הבחינה הסמנטית. מבחינת מהות הדברים, בהלכה הראשונה שם, במשנה תורה, פותח הרמב"ם ומדגיש: 'הערכים הם מכלל נדרי הקדש'.
- 11 ראו תוספתא חגיגה א, ט (מהד' ליברמן, עמ' 379, ובמקבילות שזכרו שם): 'מוסף עליהן הערכין והחרמין וההקדשות מקרא מרובה מדרש והלכות מרובות יש להן על מי שיסמוכו'.
- 12 פילון, על החוקים לפרטיהם ב, 32 (כתבים ג, עמ' 29).
- 13 על כך ראו להלן, עמ' 22.

לשלם את הסכום שקבעה התורה.¹⁴ דין ערכין הוזכר בקצרה גם אצל יוספוס אגב דין ב'מתנות כהונה', וכך נכתב שם:

ואלה הקוראים לעצמם 'קרבן' לאלהים, פירוש 'דורון' בלשון ההלנים, אם ברצונם לפדות עצמם מחובה זאת, חייבים ליתן פדיון כסף לכהנים.¹⁵

דבריו של יוספוס מחודשים, היות שעל פי דבריו פרשת ערכין כלל אינה עוסקת בהקדשת ממון למקדש אלא היא אחת הדרכים שבהן העם מפרנס את הכהנים. מסתבר שיוספוס למד עניין זה מדין שדה אחוזה (ויקרא כז, כא), ששם נאמר שהשדה נחשב לחרם ונמסרת לכהנים. יוספוס הסיק מכך שהוא הדין גם לערכי אדם. אפשר שהוא גם השווה את דין הפדיון כאן לפדיון בכור אדם שאותו ציוותה התורה לפדות – בשמות יג, יג – ובבמדבר יח, טו נאמר במפורש שאת הכסף יש לתת לכהנים. עם זאת, לא ברור אם פרשנות זו נובעת גם ממצייאות שרווחה בימיו בירושלים. בכל מקרה, חכמים הלכו בעניין זה בעקבות פשוטו של מקרא והבינו כדבר ברור שהכסף מיועד למקדש.

על פי רוב אי אפשר להשוות את ההלכה התנאית למקורות קדומים מימי הבית שעסקו ישירות בדינים אלו. ממילא קשה בדרך כלל לשחזר את שלבי התפתחותה של ההלכה ולענות על השאלה 'מה עבר עליה מן המקרא ועד לגיבושה הסופי בספרות התנאים?'¹⁶ – במקרים שנמצאו פערים בין העולה מן החוק המקראי ובין ההלכה התנאית. במשנה חגיגה א, ח מחולקות הלכות שונות לשלוש קטגוריות: יש הלכות שהן 'פורחין באוויר ואין להם על מה שיסמכו'; יש המוגדרות 'הררים תלויין בשערה' ויש המוגדרות 'יש להן על מי שיסמכו הן הן גופי תורה'. בתוספתא חגיגה א, ט נמנות בקטגוריה השלישית גם הלכות ערכין:

מוסף עליהן הערכין והחרמין וההקדשות מקרא מרובה מדרש והלכות מרובות יש להן על מי שיסמכו. אבא יוסה בן חנן אומ' אילו שמונה מוקצעי תורה גופי הלכות.¹⁷

אפשטיין נדרש למשנה ולתוספתא חגיגה, ולעובדה שאבא יוסי בן חנן, חכם שחי בסוף ימי הבית, מוזכר שם בהקשר של הלכות ערכין כדוגמה לדבר שהוא מקרא מרובה ודרשות מרובות, וכך כתב על כך:

לכל המאוחר בימי הורדוס נסדרו אפוא: הלכות שבת-עירובין, חגיגה, מעילה, דיני ממונות, סדרי עבודה במקדש, עריות, ערכין וחרמים והקדשות (הכלולים במשנתנו במסכת ערכין) ומעשר שני.¹⁸

14 המהדיר שם סבר שפילון השמיט פרט זה משום שהוא פוגע בתפיסה העקרונית שעליה הוא עמד שם בדבר ערך השוויון.

15 יוספוס, קדמוניות, ד, 73-74 (עמ' 116).

16 זוסמן, חקר, עמ' 12.

17 ראו לעיל, הערה 11.

18 אפשרטיין, מבואות, עמ' 19. על תוספתא זו ויחסה למשנה ראו גם הנשקה, שמחת הרגל, עמ' 9.

אלא שאם כוונתו של אפשטיין היא למשנה ערכין, קשה לקבל את הדברים. ראוי לתת את הדעת לדבר שרוב החכמים הנזכרים במשנה ערכין ובמקורות המקבילים הם מדור אושא. מצד אחד ניתן לזהות במשנה ערכין מקורות קדומים המשמרים מסורות מימי הבית.¹⁹ כמו כן, ניתן גם לעמוד על משניות קדומות שיש לשייכן לשלבים המוקדמים של היצירה התנאית.²⁰ אבל מצד אחר, כאמור, התנאים נקובי השם במסכת הם בעיקר מדור אושא. אומנם ייתכן בהחלט שתנאים מדור זה משמרים, לפעמים, מסורות קדומות,²¹ אך פעמים רבות הם חלוקים ביניהם באשר לדינים ולנושאים מרכזיים הקשורים להלכות ערכין,²² והמחלוקות הללו יכולות ללמד שלפחות מקצת דיני ערכין במשנה אינם פרי של מסורת הלכתית²³ אלא פרי של דיון בית מדרשי המבוסס על פרשנות מקראית ושיקולים אחרים.²⁴ המרב שאפשר ללמוד מתוספתא

19 ראו, לדוגמה, משנה ה, א ובדין להלן, עמ' 36.

20 ראו, לדוגמה, משנה ד, א ובדין להלן, עמ' 42-44. ראו גם משנה ו, א.

21 שאלת המהימנות של מקורות חז"ל כמקורות היסטוריים בכלל וכעדות על מה שהתרחש בימי הבית בפרט, נתונה במחלוקת בין החוקרים. ברבים ממחקריו שלל ניוזר לחלוטין את האפשרות ללמוד היסטוריה ממקורות של חכמים בשל טענתו העקרונית בדבר 'מגדל השן' האקדמי שבו חיו חכמים ובו עיצבו ויצרו את עולמם. וכך, לטענתו, כל מקור תלמודי, תנאי או אמוראי משקף את זמן עריכתו של החיבור בלבד. ראו, לדוגמה, ניוזר, מקורות רבניים. אחרים העירו באופן כללי על אופייה הא-היסטורי של ספרות חז"ל ועל המגמות החינוכיות של ספרות זו. ראו הר, היסטוריה; פרנקל, שאלות. אבל חוקרים רבים אחרים סבורים שספרות חכמים בהחלט יכולה לשמר מסורות או רסיסי מסורות ויש לבחון כל מקרה לגופו לאור נתונים ספרותיים, היסטוריים ואחרים. ראו, לדוגמה, את דבריהם של ספראי, מקורות רבניים; רגב, הצדוקים, עמ' 14-31; פורסטנברג, טהרה, עמ' 3-7. לדיון זה נודעת חשיבות רבה בעיקר בכל הקשור לעדויות מפורשות של תנאים על מה שהתרחש במקדש כאשר מצד אחד לא ניתן להוכיח עדות זו ממקור נוסף, אבל מצד אחר אין סיבה של ממש לחשוש שהעדויות מגמתיות. על היחס החיובי יותר כלפי מקורות חז"ל בהקשר ההיסטורי של ימי הבית, לאור גילויין של מגילות מדבר יהודה, ראו את הערתו העקרונית של זוסמן, חקר, עמ' 61 הערה 161, עמ' 62 הערה 195. ראו גם אצל באומגרטן, מסורות הלכתיות; קיסטר, מסורות חז"ל. על כל הנושא ראו גם לויין, תעניות, עמ' 18-35; שרמר, זכר ונקבה, עמ' 23-25; בן שחר, היסטוריה, עמ' 4-16.

22 ראו, לדוגמה, משנה ב, א באשר לתשלום ערך של אדם עניי; משנה ז, ג באשר לשדה אחוזה שהוקדשה והגיע היובל. ראו גם משנה א, ב, מחלוקת רבי יהודה ורבי מאיר על נוכרים בדיני ערכין, אבל בעניין זה ראו את הדיון להלן, עמ' 70 ואילך, ששם הסקתי שדווקא במקרה זה דין הנוכרים בערכין כבר נשנה בעבר, ותנאים אלו נחלקו באשר למסורת ההלכה.

23 ראו, לדוגמה, את מסקנתו של בנוביץ, החליל, עמ' 34, באשר למשנה ערכין ב, ג: 'הדעת נותנת, אפוא, שרבי יוסי ברבי יהודה נחלקו בחליל של בית השואבה בלבד. רשימת שנים עשר הימים שבהם החליל מכה לפני המזבח שבמשנה ערכין ב, ג אינה משקפת לא את דעת חכמים ולא את דעת רבי יוסי ברבי יהודה אלא את דעת עורך המשנה, רבי יהודה הנשיא'. יש להזכיר גם את משנה ב, ו, ששם מוזכר רבי אליעזר בן יעקב בנוגע לקטנים הנכנסים לעזרה בזמן שירת הלויים. פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 74, כתב כי ברי שמדובר על ראב"י (הראשון) שחי בימי הבית 'ששם מספר דבר שהיה במקדש'. אבל לאור העובדה שבמשניות הקודמות שם מוזכרים חכמי אושא, הדנים בשאלות הקשורות לנעשה במקדש, סביר יותר להניח כי מדובר על ראב"י, תלמידו של רבי עקיבא. ראו גם הדיון שלי, להלן, עמ' 37 ואילך, באשר למשניות ערכין א, א-ב, ששם הסקתי כי עיצוב המשנה נעשה בידי עורך המשנה דווקא.

24 חוקרים רבים בעבר הבינו שהתיאורים במשנה העוסקים בטקסי המקדש, ואף רבות מן המשניות ההלכתיות העוסקות בכך, הם למעשה משניות קדומות משלהי ימי בית שני המשמרות עדויות

חגיגה הוא שהיו קיימים קבצים של דיני ערכין בראשית התקופה התנאית, אך אלו בצורתם לא הגיעו אלינו.

על כל פנים, יש לבחון כל מקרה לגופו ולא תמיד ניתן לענות על השאלה ההיסטורית-ההלכתית באשר ליחס שבין ההלכה שבמשנה ובין האופן שבו הובנו המקורות, להלכה או למעשה, בימי הבית.

אשר לחקר תולדות ספרות ההלכה, העיונים השונים מתמקדים הן בתוכני הדינים במקורות השונים והן בניתוח ספרותי של משניות וברייתות מתוך עמידה על מוקדם ומאוחר בניסוח ההלכה בתוך המשנה עצמה ובגרסתה או בהשוואה שבין המשנה והמקבילות שלה בספרות התנאית ואף האמוראית. מצד אחד, אין מחקר זה בבחינת פירוש רציף למסכת ערכין, אבל מצד אחר, העיונים השונים מצטרפים פה לכדי תמונה כללית באשר לאופן שבו פירשו החכמים, עיצבו וניסחו את דיני ערכין והלכות שונות הקשורות לעולם ההקדש ולתחומים נלווים.

מסכת ערכין זכתה לשני מחקרים העוסקים בנוסח המשנה. המחקר האחד הוא מהדורה מדעית שהוציא מיכאל קרופ על נוסח המשנה.²⁵ המחקר האחר הוא הקדמה שכתב משה עסיס למהדורה מדעית של מסכת ערכין.²⁶ מלבדם, נדרשו כמה חוקרים למשניות, לברייתות בתוספתא ולמדרשים בספרא, אבל בדרך כלל מדובר במחקרים נקודתיים ואין בנמצא מחקר

קדומות על הנעשה במקדש. ראו, לדוגמה, הופמן, המשנה הראשונה, עמ' 19-22; אפשטיין, מבואות, עמ' 25-58; ביכלר, הכהנים, עמ' 50; גולדברג, המשנה, עמ' 216; פינקלשטיין, ספרא, עמ' 22 ושם, עמ' 37-38; גילת, ראב"ה, עמ' 186-191. ואולם בעשרות השנים האחרונות טענו חוקרים אחרים, גם בנוגע למשניות הלכתיות וגם בנוגע לתיאורי הטקסים במקדש שאין לראות בהם עדות היסטורית אלא תיאור של המציאות כפי שראוי שתהיה, כשהתיאור בנוי על בסיס של דרשות פסוקים, אידאולוגיה ורסיסים של מסורות קדומות. כך, לדוגמה, לעומת החוקרים שניסו לפשר בין תיאורי הסנהדרין ובית הדין הגדול במקורות התנאים, ובין התמונה העולה מכתביו של יוספוס ומן הברית החדשה (ביכלר, הסנהדרין, עמ' 37-104, 174-201; אלון, פראירתין, עמ' 18-21; בער, היסודות, עמ' 5; שטרן, שלטון רומי, עמ' 199-202; ספראי, בשלהי, עמ' 11-37), טענו חוקרים אחרים כי מקורות חז"ל בעניין זה, גם אלו המנוסחים באופן תיאורי-טקסי (ראו משנה סנהדרין ד, ג-ד), אינם מייצגים את המציאות ההיסטורית כפי שהייתה אלא את מה שראוי להיות. ראו אפרון, חקרי, עמ' 250-292 (ובהפניות שם, הערות 1-8). כך טענו חוקרים גם באשר לתיאור מיתות בית דין במשנה סנהדרין פרק ז. ראו לורברבוים, בצלם, עמ' 180-186; שמש, עונשים, 11-34 בעניין מיתת חנק. זוהי גם מסקנתו של רוזן צבי בנוגע למשנה סוטה. ראו רוזן צבי, הטקס, עמ' 161-164. ראו גם מאל, ממקדש, עמ' 6-25. זוהי גם מסקנתו של בן עזרא, ובעקבותיו של רוזן צבי, בנוגע למשנה כיפורים. ראו בן עזרא, ההשפעה, עמ' 19-28 ובעקבותיו רוזן צבי, הטקס, עמ' 243-244. בן עזרא טען שלצדם של התיאורים שניתן למצוא להם מקבילות במקורות מימי הבית, יש משניות רבות שאינן מהוות עדות למה שהיה אלא מלמדות על הדרך שבה ראוי היה הטקס להיות, לדעתם של חכמי יבנה ואושא. אחת ההוכחות שלו בעניין זה היא העובדה שבפרטים מרכזיים הקשורים לעבודת היום מצאנו מחלוקות תנאים מדור יבנה ואף מדור אושא. כך גם נקטתי והוכחתי בהרחבה בנוגע למשנה כיפורים. ראו מרקוס, יום הכיפורים, עמ' 9-11, 297-303.

25 קרופ, ערכין.

26 עסיס, ערכין.

כולל על מסכת ערכין.²⁷ שניים מתוך שמונה עשר הפרקים התפרסמו בעבר כמאמרים.²⁸ שאר הפרקים מתפרסמים כאן לראשונה.

נוסח המשנה מבוסס, כמקובל, על כת"י קאופמן A50, ובהשוואה לשאר כתבי היד של המשנה.²⁹ בעניין זה נעזרתי, כמובן, במחקריהם של קרופ ועסיס. נוסח התוספתא ערכין מבוסס על מהדורתו של צוקרמנדל, אגב השוואה מתמדת לכתבי יד ולעדי הנוסח של התוספתא.³⁰ ציטוטים ממסכתות אחרות של התוספתא מבוססים על מהדורתו של ליברמן או על מהדורתו של צוקרמנדל, ושוב, בהשוואה לכתבי יד ולעדי נוסח אחרים. אשר לנוסח הספרא, בכיר עדי הנוסח של הספרא הוא כידוע כת"י וטיקן 31.66³¹ ואולם מכתב יד זה לא שרדו המדרשים על רוב פרשת בהר ופרשת בחוקתי. מן הטעם הזה מבוססים הציטוטים מן הספרא פרשת ערכין על כת"י וטיקן 31, אגב השוואתו לכתבי יד ולעדי נוסח נוספים.³² נוסח התלמוד הירושלמי מבוסס על כת"י לידן על פי מהדורת האקדמיה ללשון העברית. ציטוטים של הברייתות והסוגיות שבתלמוד הבבלי יובאו על פי נוסח הדפוס, בהשוואה מדוקדקת לכתבי היד של הבבלי.³³ הציטוטים ממגילת המקדש לקוחים ממהדורתו של א' קימרון. דברי פילון מובאים על פי מהדורת דניאל-נטף. המובאות מדבריו של יוספוס בקדמוניות לקוחות, בדרך כלל, ממהדורתו של שליט, ודבריו במלחמת היהודים לקוחים ממהדורת אולמן. בשאר המקורות, הספרות החיצונית הקדם תנאית והספרות התנאית, עשיתי שימוש במהדורות המדעיות המקובלות וכפי שמפורט ברשימה הביבליוגרפית.

- 27 עם סיום העבודה על ספר זה יצא לאור כרך נוסף בסדרה 'משנת ארץ ישראל', העוסק במסכת ערכין, מאת ז' ספראי. המעיין יוכל לעמוד בנקל על ההבדלים בין המחקרים מבחינת המתודה המחקרית והמסקנות הנגזרות ממנה. לאורך פרקי הספר, נדרשתי, מפעם בפעם, לדבריו של ספראי. מרקוס, כהן בערכין; הנ"ל, בעלי מום.
- 28 צילומים של כת"י קאופמן וכת"י פארמה ניתן לראות גם באתר 'אוצר כתבי יד תלמודיים'.
- 29 תעתיקים של כתבי היד זמינים באתר 'אוצר עדי הנוסח לספרות התנאית'. צילומים של כת"י וינה וכת"י ערפורט ניתן למצוא גם באתר 'אוצר כתבי יד תלמודיים'.
- 30 הוציא לאור במהדורת צילום א"א פינקלשטיין, ניו יורק, 1983-1992. צילום של כתב היד זמין באתר של ספריית הוטיקן. תעתיק מובא גם באתר 'אוצר עדי הנוסח לספרות התנאית'. על חשיבותו של כתב יד זה ראו נאה, לשון, עמ' א-כג; הנ"ל, הערות, עמ' 271.
- 31 תעתיקים של כתבי היד של הספרא זמינים באתר 'אוצר עדי הנוסח לספרות התנאית'.
- 32 בעניין זה נעזרתי רבות באתר פרידברג לכתבי יד יהודיים, באתר 'אוצר כתבי היד התלמודיים' ובאתר 'מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי ע"ש סול ואוולין הנקיד'.